No. ३६० / घ

Title रघुवंशटीका "संजीवनी"

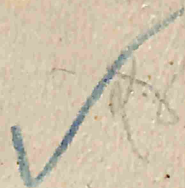
Author मल्लिनाथः

Extent १५ पत्र Age

Subject काव्य

रघुवंशटीका

३६०

१४ पत्राणि

रघुवंश
५००

र०टी०
१

श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये १ अ
न्तरायतिमिरोपशान्त्यै शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः २ वागर्थाविति
वागर्थाविवेत्येकं पदं इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् वागर्थाविव
शब्दार्थाविव संपृक्तौ नित्यसंबद्धावित्यर्थः नित्यसंबन्धयोरुपमानत्वेनोपादानान्नित्यशब्दार्थसंबन्ध इति मीमांसकाः
जगतो लोकस्य पितरौ माता च पिता च पितरौ पिता मात्रेति द्वन्द्वैकशेषः मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयि
तारावित्यमरः एतेन शिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमित्यर्थः प्रयत्नशक्तिपरमकारुणिकत्वं सूच्यते पर्वतस्या
पत्यं पार्वती तस्याः पञ्चमीस्सुपा छिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ परमेश्वरशब्दः सर्वोत्तरत्वयो
तनार्थः मातुरभ्यर्हितत्वादल्पस्वरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यक्ज्ञानार्थं व
न्दे अभिवादये अत्रोपमालंकारः स्फुटत्वान्न व्याख्यातः सिद्धेनावृत्तेन संमतेन च वृत्तं तेन साम्यमन्येन वर्णस्य
वासं वदेत्कुलोपममिति प्रापिकत्वादपमलंकारः कालिदासो नाकार्यमध्यर्भूदेवतां कस्य सर्वगुरोर्मंगलस्य प्रयोगात्तम
मलामस्वते लक्ष्मीः शुभदो मो भूमिमयः इति वकाशमनत्वात्मवगमनमिति हि १ संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति क्व राम०
सूर्यप्रभवो वंशः लोकद्वयेन प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं ऋदोरप् अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति साधुः सूर्यप्र १

भवोपममस्य प्रभवः वंशः क्व अल्पो विषयो ते यो यस्याः सा मे मतिः प्रकाशक्वादौ क्व शब्दौ महदल्पत्वं सूचयतः सूर्यवंशानां कल्पयितुं
न शक्नोमीत्यर्थः तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं दुराशास्तमिति भावः तथाहि दुस्तरं तरितुमशक्यं दुःखसुडुपमुदतिरिव
ल सागरं मोहादज्ञानात् उडुपेन उडुपस्तु प्लवः चोलः इत्यमरः अथ च यावन्मोचनच्छेन यानपात्रेण वर्म्भीचन दुस्सुडुपं प्लवः को
ऽकं रंडवमिति सज्जनः तितीर्षुस्तरीतुमिच्छुः तरतेः सन्नन्तात् सनाशंसभिक्ष उः अल्पसाधनेनाधिकारम्भो न सुकर इति भावः इदं
च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्तार्थमेवानुक्तं प्रतियायुमहिम्ना प्रतिबन्धो महतां इति लक्षणात् मन्द इति किं वा मन्दो
मूढः मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः इत्यमरः तथापि कवियशः प्रार्थी कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जन्यां प्रार्थनाशीलो हः प्रांशुनाउन्न
तपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादौत्सुक्यात् उद्बाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामन इव खर्वो हस्वो वामन इत्यमः
उपहास्यतां उपहासविषयतां अहं लोकैरुपहसितः स्यामिति भावः गमिष्यामि प्राप्स्यामि ३ मन्दश्चेदसि तत्कथमयमुद्योग
इत्यत आह अथ वेति अथ वा अपरस्मिन्पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा
वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् अस्मिन् सूर्यप्रभवे वृष्णिकुले जन्मैकस्य तानो वंशः वज्रेण मणिवेधकसूचिविशेषे
णावकीर्णे तस्मात्कुलिशशास्त्रघोर्मणौ वेधेरन्ध्रमेदः इति केशवः समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे गतिः सञ्चारोऽस्ति वर्णि
नीये रघुवंशे मम वाक्प्रसारोऽस्तीत्यर्थः ४ एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्गुणानां प्रतिज्ञानीतेसोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लो

र॰ टी॰ कैः कुलकेनाह सोहं रघूणामन्वयं वक्ष्ये इत्युत्तरेणास्य संबन्धः किंविधानां रघूणामित्यत्राह तानि विशेषणानि योज्यानि।
२ आजन्मनः जन्मारभ्येत्यर्थः आङत्राभिविधौ इत्यव्ययीभावः तस्य शुद्धानां सुप्सुपा समासः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं
। आजन्मशुद्धानां निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः आफलोदयमाफलसिद्धेः कर्म येषां तेन येषां कोस्ते येषां प्रा
रब्धान्तगामिनामित्यर्थः आसमुद्रक्षितीशानां भौमानामित्यर्थः आनाकं रथवर्त्म येषां इन्द्रसहचारिणामित्य
र्थः अत्र सर्वत्र आङोऽभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् अन्यथा मर्यादार्थे तु जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसंगात् ५ यथाविधीति विधिम
नतिक्रम्य यथाविधि यथासादृश्ये इत्यव्ययीभावः ततोऽनलशब्देन सुप्सुपेति समासः एवं यथाकामार्चितेत्यादीना
मपि यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषां यथाकामं अभिलाषमनतिक्रम्य अर्चिता अर्थिनो यैः यथापराधमपराधम
नतिक्रम्य दण्डो येषां तेषां यथाकालप्रबोधिनां कालमनतिक्रम्य प्रबोधशीलानामा चतुर्भिर्विशेषणैः केवलाभ्युदयमता
तिथिसत्कारं दधरत प्रजापालनसमनागरूपकलाशीलिनि विवाहितानि ६ त्यागायेति। त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्य
गस्तस्मै संभृतार्थानां संचितधनानां न दुःखोपायाय सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानां तु प्रभवायाय यशसे विजि
गीषूणां जेतुमिच्छूनां न तथ्यसंग्रहाय प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणां न तु कामोपभोगाय। अत्र राम॰
त्यागायेत्यादिषु चतुर्थीव चतुर्थीत दर्थोत्सादिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानाज्ज्ञापकाच्चतुर्थी गृहदारेसमिधनेषु सं २

गच्छन्ते गृहमेधिनः दारैः सह विग्रहात् स्वसमरः ज्ञाव गृहिणी गृहमुच्यते इत्यमरः प्रेधुमंगमयतिधातोषितोनिः एभिर्विशेषणैः पतो
पकारित्वं सत्यवचनत्वं यशः पूरत्वं पितृणामानृण्यं पुत्रवत्त्वं विवक्षितानि ७ शैशव इति शिशोर्भावः शैशवं बाल्यं शि
शुत्वात् समिति समरः तस्मिन् यौवनं सममित्यमरः प्राणाम्भ तानि वयोवचनोऽस्मिन् अभ्यस्ताः तस्मिन् अभ्यस्तविद्या
नां एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः यूनो भावः यौवनं युवादित्वादण् तस्मिन् विषयैषिणां विषयाभिलाषिणाम् एत
तेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः वृद्धस्य भावो वार्धकं द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि इति वि
श्वप्रकाशः संघाताचार्यपुस्तकरूढः इति वचनात् समूहितो वुञ् तस्मिन् वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां ते तेषाम् एतेन वान
प्रस्थाश्रमो विवक्षितः अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु इत्यमरः त
नुं त्यजन्तीति तनुत्यजः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्विप् तेषां देहत्यागिनाम् एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ८ रघूणामिति न्वयाहं
लब्धप्रवेशोऽलब्धवाग्विभवोऽपि सन् तेषां गुणोत्कर्षैः आजन्मशुद्ध्यादिभिः कृत्स्नैः कर्णमिमं प्राप्य आगत्य सः चापलाय
युवादित्वात् तामेव रघूणां वा चापलं चपलकर्म अविमृश्यकारित्वं कर्तुं क्रियार्थोपपदस्य चेत्यादिना चतुर्थी प्रचोदितः प्रेरितः
सन् रघूणामन्वयं अन्वयपूर्वविषयावृत्तिप्रबन्धं वक्ष्ये ९ कुलक्रम संप्रति स्वप्रबन्धस्य परीक्षार्थं सन्तः प्रार्थयतानमिति
तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोः अत्रो हेतवः कनीरुः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति त्याहि हेम्नो विशुद्धिः निर्दोषस्वरू

र.टी. ३ रूपं स्पामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषो वा अग्नौ संतप्ततो नाम्नात ठस्त्रापि सन्नाण्वगुणादेव विवेकाधिकाधि
गोनान्यधिमावः ९ चूर्णपेवस्तूपहिवति। वैवस्वतेत्यादि। मनुर्मनीषिणां मनीषिणाः धीरा विद्वांस इति पावत्। प्रबोधहा
3 दितान्माधुःते षामाननीयः पूज्यः छन्दसां वेदानां छन्दः पद्य वेदेवेति विश्वः प्रणव ओंकार इव महीक्षितामिति शतेम
ही क्षितः क्षितिपाः क्षिधातोरेत्वचीर्थ्यौ क्विप्। तेषामाद्यः आदिभूतः विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं वैवस्वतः। नाम वैवस्वत इति प्र
सिद्धोयनुरासीत् ११ तदन्वयइति। शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् तदन्वये तस्य मनोरन्वये अतिशयेन शुद्धिमान् शु
द्धिमत्तरः द्विवचनविभज्योपपदेतरविति तरप् दिलीप इति प्रसिद्धो राजा राज्ञः शिवराजेन्दुः राजश्रेष्ठः उपमितं व्याघ्रादिभिरि
ति समासः क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतः जातः १२ व्यूढेति। व्यूढं स्यादिभिः श्लोकैर्दिलीपो विशिनष्टि व्यूढं विपुलमुरो यस्य
स व्यूढोरस्कः उरःप्रभृतिभ्यः कप् व्यूढं विपुलं भद्रकायमंसलमित्युत्पलः वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्यासौ स वृष
पमानेस्यादिना उत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः शालोऽश्वकर्ण इव प्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः उपमानानि सामान्यवचनैरिति स
मासः आकारसदृशः शालः शालः सर्जतरुः सर्ज्जनइति यादव महाभुजो महाबाहुः आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देह
माश्रितः क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव स्थितः मूर्तिमान् पराक्रम इव स्थितः इत्युत्प्रेक्षा १३ सर्वातिरिक्तेति सर्वातिरिक्तसारे तम. ३
णसर्वेभ्योऽभ्यधिकबलेन सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवति इतिच्छेदेनसर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण आत्मा जीवे

ष्टतो रेरे स्वभावे परमात्मनो विश्वप्रकाशः मेरुरिव उर्वीं क्रान्त्वा आक्रम्य स्थितः मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । अयं था
मिश्रकुसुमस्तूणी प्रात्राभिनिर्मितो न त्वयं तस्मादभिवस्वेषः सर्वभूतानि तेजेन सोतिमनुवचनात् हूतः सर्वतेजोभिभा ९
वलते यम १४ आकारेति आकारस्य सदृशी प्रज्ञा यस्य सः प्रज्ञया सदृशः आगमः प्रज्ञानुरूपशास्त्राभ्यासो यस्य सः
आगमैः सदृशाः आरंभः कर्म यस्य सः आरभ्यत इत्यारंभः कर्म तत्सदृशे फलोदयः फलसिद्धिर्यस्य सः १५ भीमेति भीमैः
कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैः तेजः प्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीपः उपजीविनामाश्रितानां यादो
भिर्जलग्रहैः यादांसि जलजन्तवः इत्यमरः रत्नैश्च यथार्णव इव अधृष्यः अनभिभवनीयः अभिगम्यश्चाश्रयणीयश्च बभूव १६
रेखामात्रमिति नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धिन्यः नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिर्यासां ताः
चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति यादवः चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः इत्यमरः प्रजाः आ मनोः मनुमारभ्य आ
भिविधिः पद्धयं वेतत् समासस्य नेमालिकत्वात् स्मात् क्षुण्णात् अभ्यस्तात् अभ्यहनाद्य वर्त्मनः आचारपद्धतेः रथेन स्व परमाधि
कमित्यर्थः रेखाप्रमाणमस्येति रेखामात्रं प्रमाणमीषदित्यर्थः प्रमाणाद्धपसुजि पद्धतेः रथेन स्व परमाधि कमि
सर्पः तिमात्रवापरशूद्रविशेषणा वेततानातिक्रान्तवत्यः कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः एवं स
स्मांमार्गेन न हि सर्पः १७ प्रजानामिति स राजानाम्भ्रसेयस्य पद्धे आर्यमेय अयैने सहतिः इत्य समासो विशेष्य

र.दी. लिङ्गनावेतिवक्तव्यम प्रहणाक्रियाविशेषणं वैतत् ताम्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठीशरूपं करमग्रहीत् मागधे पः करो
४ बलिरित्यमरः लब्धा हि रविः सहस्रगुणायमिनकर्मणि तु घथात थासहस्रधा उत्स्रष्टुं दातुं उत्सर्जनक्रियायाविशे
षणं वैतत् तारसमनु आदत्ते गृह्णाति रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृंगारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे इति वि
श्वः १८ संप्रति बुद्धिशौर्ये संपन्नस्य तस्यार्थसाधने छत्रचामरानयं कृतया हासेनेनीतस्परात्तेः सेनावत्परिच्छदः परिवारादि
तेनेनेतिवाशिच्छद उपकरणानभूव छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः छादेर्घेऽद्व्युपसर्ग
स्येति उपधाह्रस्वः अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव शास्त्रेष्वकुण्ठिता अव्याहता बुद्धिः धनुषि चातता इति पाठः धनु
षि आतता आरोपिता मौर्वीक मौर्वी ज्या सिञ्जिनी गुण इत्यमरः अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु १९ तस्य
गूढमंत्रसंरक्षणां तस्याभासीत्याह तस्येति संवृतमन्त्रस्य गूढविचारस्य वेदसभेदे गुप्तवादे मंत्र इत्यमरः शोकहर्षादिरव
कोपकुटीमुखरागादिराकारः इङ्गितं चेष्टितं हृद्गतविचारो वा इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिरिति सज्जनः गू
ढे आकारेङ्गिते यस्य स तस्य च चापलाद्यप्रयरघुमुखरागादिनिर्हृद्वीक्षत्तीयगामिमन्त्रस्य प्रारम्भस्य इति प्रार
म्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः प्रागितस्य पूर्वजन्मार्जिततत्त्वभवाः प्राक्तनाः सायांवि रमि आदिना घुलासंस्काराः पूर्व
कर्मवासनाः इव फले कार्येणानुमेयाः अनुमातुं योग्या आसन् आत्र यावत्सुः मंत्रमूलयतो राज्यमतो मंत्रं संरक्षि राम. ४

तां कुर्याद्यथा तन्नृगाणामनुमेयाः अनुमातुं योग्याः आसन् अत्र यात्रबलात् मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं संरक्षितां कुर्याद्य
था तन्नाविदुः कर्मणामाफलोदयादिति २० सम्प्रति सामाद्युपायान्विनैव आत्मरक्षादिकं कृतवानित्याह जुगोपेति अत्र
त्रस्तः अभीतः सन् अनातुरः अरुग्ण एव धर्मं सुखं तमभजे अर्जितवान् अगृध्नुः अगर्धनशील एवार्थमाददे स्वीकृ
तवान् नात्र निगधित्वं विधित्वं विधिद्विषे हेतुरिति कुः असक्तः आसक्तिरहितः एव सुखमन्वभूत २१ परस्परविरुद्धानामपि
गुणानां तत्र साहचर्यमासीत् इत्याह ज्ञाने इति ज्ञाने परतत्त्वज्ञाने सत्यपि मौनं वाक्यानियमनम् यथाह कामन्दकः
नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुनेति शक्तौ प्रतिकारसामर्थ्ये क्षमा अपकारसहनं अत्र वाल्मीकिः शक्तानां भूषणं बराः
ष्मेधितास्त्यागे वितरणे सति श्लाघायाः विकत्थनस्य विपर्ययः अभावः अत्राह मनुः नरस्तोयकीर्तिमपोहति इति इत्थं तत्सगु
णास्तानारयः गुणाविरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात् सहचारित्वात् सहप्रसवा जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदराश्च अभूव
नाविरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः २२ द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च तस्य ज्ञानवृद्धत्वमाह अना
कृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिः अनाकृष्टस्य अवशीकृतस्य विद्यानां वेदाङ्गानां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः २३ इति
त्राधर्मे रतिर्यस्य तस्य धर्मरतेः जरसा जरया विना विलसाजरा लक्षणः विद्वद्भिर्दृष्टोऽपि वृद्धत्वं वार्धकमासीत् ज्ञानेन वृद्धो विषय
जरसा परः विद्वद्भिर्दृष्टोऽपि सङ्गेन जरया जरसमन्तरस्यामिति जरसा दृष्टः

र० टी० वयं वैराग्यादितानपंगुणा संसारात्ताननो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः यो ऽयमुक्तचतुर्विधं वृद्धत्वमिति हृत्वा ऽनालू श्यस्येत्यादिना
५ विशेषणात्रये राग्यवैराग्यतानानशील वृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत २३ प्रजानामिति प्रजायन्त इति प्रजा जनाः उपसर्गेस्सं
ताया मितिडः तासीविनयस्य शिक्षाया आधानात् करणात् सन्मार्गवर्तनादित्यर्थः तावता रक्षणात् भयहेतुभ्यस्त्राणात्
आपन्निवारणादित्यर्थः भरणात् अन्नपानादिभिः पोषणादपि स प्रभुः पिता ऽभूत् तासां पितरस्तु केवलं जन्म
हेतवो जन्मकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् जननमात्र एव पितृत्वं आपादितः सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एवाकरोदि
ति तस्मिन् पितृत्वमुपचर्यते आत्मस्थापितानामपि पोषकरक्षणात् २४ स्थित्यै इति दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः दण्डार्हान्दण्डयतः
आदण्डयतो दण्ड्यान् शिक्षयतः स्थित्यै पतनशिक्षणाय प्रसूतये संतानायैव प्रसूतये संतानायैव परिणेतुः दा
रान् परिगृह्णतः तस्यार्थकामावपि धर्म एव आस्ताम् अर्थकामौ धनयोषितौ विवाहयोः लोकस्यायन प्रजोत्पादन
रूपधर्मोपि तेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशेषतामापादयन् स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः अत एवाह गौतमः यथाशक्ति
गौतमः यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यादिति २५ दुदोहेति स राजा यज्ञाय तां भुवं दुदोह करं
गृहीतवानित्यर्थः मघवा देवेन्द्रः सस्याय धान्यवृद्धये दिवं स्वर्गं दुदोह द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामा रघु०
सेत्यर्थः किं पात्रोपपदे सारविनापत्रसस्याभ्यां च तुष्टी एवमुभौ संपद्विनिमयेन परस्परमादानाभ्यां भुवनद्वयं ५

तः पुपुषतुः राजा यज्ञाय तैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्च वारिदकेन मर्त्यलोकं पुपोषेत्यर्थः उक्तं च दंडनीतौ राजा त्वत्र यो ममाहृत्य कुर्यादिन्द्रम
होत्सवम श्रीणितो मघवा हन्तु महत्लोकमिष्टिम्मावहेदिति २६ न किलेति राज्ञा नो अन्येन पाः रक्षितुमर्थे यस्य स्त्या तुल्यस्य राज्ञो
पाशानानुययुः किल नानुवर्त्तुः खलु कुतः स्मात्कारणात् तस्करभावो ये परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्योप्याहृता
सनी श्रुतौ वाचकशब्दोप्यिता प्रवृत्ता अपहार्यापहरणाभावात् तस्करशब्द एवापहूतः अर्थ एव आसन्नासमस्तर्थेनानंश कृ
करोमीति न्यायेन शब्दोप्यिता स्मृतितान सरूपतोस्तीत्यर्थः २७ द्वेष्य इति शिष्टः सज्जनो द्वेष्यः शत्रुरपि आर्तस्य रोगिणः पथ्यौ
औषधं औषधं औषधमिव तस्य संमतोऽनुमत आसीत् दुष्टो जनः प्रियः प्रेमास्पदीभूतोपि उरगक्षता सर्पदष्टा अंगु
लिरिवाङ्गुल्याङ्गुष्ठमपि दुष्टमात्मन इति न्यायात् त्याज्य आसीत् तस्य शिष्टरक्षणं च अनु दुष्टजन शत्रुरित्यर्थः २८ तस्य परोप
कारित्वमाह तमिति वेधाः स्रष्टा ब्रह्मा प्रजापतिर्वेधा इत्यमरः तं दिलीपं समाधीयत इति समाधिः कारणसामग्री म
हाभूतानां समाधिस्तेन विदधे ससर्ज नूनं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा तथाहि। तस्य राज्ञः सर्वे गुणाः रूपरसादिमहाभूतगुणावद्
वपरार्थैकपरप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आसन् महाभूतगुणायमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रा
मन्तीति न्यायात् स्ववितर २९ स वेलाः समुद्रकूलानि वेलाकूलेपि वाब्धेरिति विश्वः ता एव वप्रवलयाः प्राकारवे

र॰टी॰ ६ शापस्यास्त्रीस्याद्यायोधमस्त्रियां प्राकारो वरणः शालः प्राचीनं प्रान्ततो वृतिरित्यमरः परितः खाता परिखा दुर्ग
वेष्टनं खातमखेयं तु परिखेत्यमरः अन्ये अपि दृश्यन्त इति अपि शब्दात् सनेऽपि प्रत्ययः अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः
भूताः परिखीभूताः परिखीभूताः सागरा यस्यास्तां अनन्यशासनां अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तां उर्वीमि
कपुरीमिव शशास अनायासेन शासितवानित्यर्थः ३० तस्येति तस्य राज्ञः मगधवंशजा मगधवंशजाता मगधवंशराजकुलप्रसूता जाने ऽ।।
रते नाभिजातसमुत्पन्ना दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनं दक्षिणाः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्वित्यशासनः तेन रूढं प्रसिद्धं येन नाम्ना
अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत् अत्र श्रुतिः यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसः
तो दक्षिणायो दाक्षिण्यं नाम धूर्त्विजो दक्षिणां प्रायच्छन्तं तेन दक्षिणा प्रतिगृह्णन्ति श्रुतेः ३१ कलत्रवन्तमिति वसुधाधि
पः अवरोधे अन्तःपुरवर्गे महत्यपि सत्यपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुवर्तिन्या दिविर्भूमेः समस्तसमर्थः तया सुदक्षिणया च
स्या च आत्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः वसुधाधिपस्तनेनेन वसुधया चेति गम्यते ३२ तस्यामि
ति आत्मानुरूपायां तस्यां आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रस्तस्मिन् समुत्सुकः उत्कः आत्मनो जातः पुत्ररूपे
सन्नो समुत्सुकः सन् आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं यस्य बालतेनेमेनोरथैः कदा मे पुत्ररूपे रागो रघु॰ ६

त्रोमवेदिसाम्यमिः कालं निनाय प्राप्यप्राशंस ३३ सेवानेति तेन दिलीपेन मंत्रालोर्थः प्रतीपो नेष्यत समे संतानार्थाय
विधये अनुष्ठानाय स्वभुजादवतारिता अवरोपिता जगतो गुर्वी धूः भारः सचिवेषु निक्षिप्ते कर्मणि लिट् निहिता ३४ अ
थेति अथ धुरावतरणानन्तरं पुत्रकाम्यया आत्मनः पुत्रेच्छया काम्यचेति पुत्रशब्दात्काम्यच् अप्रत्ययादिति सुत्रेका
म्यधातोः प्रत्ययः ततष्टाप् तौ दम्पती जायापती राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य ति पातनात् साधुः तौ दम्पती प्रयतौ भूत्वा वि
धातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य सत्वतुपुत्रार्थिमिसया स्यत इति याज्ञिकाः गुरोः कुलगुरोः वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः पुत्र प्रा
प्त्युपायापेक्षयेति शेला ३५ स्निग्धेति स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ स्निग्धः प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः
प्रावृषएण्य प्रत्ययः तं प्रावृषेण्यं पयोवाहमेघं विद्युदैरावताविव विद्युदैरावताविवाश्रिता वासतो जग्मतुरिति एवं शेषं तत्र ऐरावत
ताः सम्यक् ऐरावतानसमुद्भूतत्रभवसतो ऐरावतो अभ्रमातंगः ऐरावणाः स्युरावणसुरगजः स्यादिन्द्रसमरः अभ्रमातंग ताद्भावस्तद्
मित्यपि तादिति क्षीरस्वामी अत एव मेघारोहणां विद्युल्लसत्वयं दृष्ठते किं च विद्युत ऐरावत साहचर्यादिव ऐरावती संता
ऐरावतस्य स्त्री ऐरावतीति क्षीरस्वामी तस्मात्सुष्ठुक्तं विद्युदैरावताविवेति एकरथारोहणात् साकांक्षेप्सितोक्तं दंपत्यो
रसत्वं सौमनस्यं सूचयति ३६ माभूदिति पुनः कथंभूतौ दंपती आश्रमपीडा माभूत इति हेतोः माभूदिति तु लिङ्ग्बाशी
रर्थे लुङ् न माङ्योगादित्यडागमप्रतिषेधः परिमेयपुरः सरौ परिमितपरौ अनुभावविशेषात्तु नेपथ्ये शोभातिश

र.टी. नावधियताविवस्वितौ ३७ सेव्यमानाविति पुनः कथंभूतौ सुखः शीतलत्वात्प्रियः संस्पर्शो येषां तैः शालनिर्यासग
७ न्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः शालः सर्जतरुः स्मृत इति शाश्वतः उत्किरंति विक्षिपंतीत्युत्किराः इगुपधेत्यादिना किर
तेः कप्रत्ययः पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः आधूता ईषत्कम्पिताः वनराजयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ ३८ मनोभिरामा इति रथ
नेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशंकया उन्नमितमुखैः शिखंडिभिः मयूरैः द्विधा भिन्नाः मुहुर्विकृतभेदेन च्छाविकृताख्या
पामश्रुताश्रुतभेदेन वा षड्जो विधिः तास्मादृशपालैकाधिद्विधा भिन्नाः समुत्पन्ने अत एवात षड्जसंवादिनीरिति वरस्थाने
भ्योजातः षड्जः तदुक्तं नासाकंठउरस्तालुजिह्वादंतांश्च संस्पृशन् षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः इति संवदंतं
पीकं तुल्यमस्वराविशेषः मिआरप्यभूयोधारयषड्जं मयूरमधुवताः यच्चमरव समीपस्थतत्री कंठोत्थिताः स्वराः इति स्मृत एव
षड्जेन संवादिनीः सदृशीः तदुक्तम् नंगोनाषड्जं मयूरो वदतीति मनोभिरामाः प्रियाः केकाः मयूरवाणीः कामान्ते शृण्वन्तौ केकाः म
यूरवाणयः केकावाग्रणीमयूरस्येत्यमरः ताः केकाः शृण्वन्तौ होशनेश्लोकार्थः ३९ परस्परेति विप्रकर्षाद् अदूरं समीपं यथा भ
वति तथा उज्झितं त्यक्तं वर्त्म येषु तेषु स्यन्दनमाबद्धदृष्टिषु स्यन्दनेरथे च्छावबद्धा व्यासक्ता दृष्टिर्येषां तेषु नत्रलोचनं
सूनयनाम्बकेषु गामस्त्रीरगीति हलायुधः कौतुकशावेतरयासक्तदृष्टिषु मृगद्वन्द्वेषु मृगस्त्रीपुमान् मिथुनेषु येषु एकशेषः ते
षां द्वंद्वेषु मिथुनेषु आत्मीयं मोमिथुनं द्वन्द्वमिति समर्यः परस्परस्याक्षिसादृश्यं पश्यन्तौ द्वंद्वशालं सा प्रियोदृष्टिसमानाक्षिसा रम. ७

णादिमार्दवं गुणं गोपुरिली पाहिमाद्यमितिविवेकः अम्म प्र० श्रेणीति श्रोणिवम्यातयंक्ति पन्थाऽनोः अस्तंमां आमा
धारस्तंभसहितां। तोरणां बहिर्द्वारं तोरणोस्त्रीबहिर्द्वारमित्यमरः तत्र यास्त्राविरचने नानारत्नास्त्रजंवितन्वद्भिः पूर्व
द्विरवेस्यवधः उत्सेद्यां अंजनकेवशन्न प्रयोगआवृपि गम्भोत्पोहेयम कलनिर्ह्रादैः अप्रक्रमधुरध्वनिभिः मायूरैः पाहिवि
शेषैः करणैः अविदुत्ताभिलाननोमायूरैस्तमे युनीकामीगीन दैः पुष्पराहूयश्रनियात्स्वः ४१ पवनस्येति प्रार्थनासिद्धि
शंसिनः अनुकूलत्वात् स्वमनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्य अनुकूलत्वात् गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् तुरगोत्कीर्णै रजोभिः
अस्पृष्टानि अलकानि उष्णीषं च स्वयतोर्न तौ शिरसावेष्टनं शोभिनास्पृष्टत्वात् विकल्पादिति च ४२ सरसीष्विति
सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलम ऊर्मिसंघट्टनेन शीतलं स्वनिःश्वासमुक्ष्णु शीतलमस्पृष्ट स्वनिःश्वासानुकारिणाम् एतेन
लयोरुत्कृष्टसौगन्ध्यानीयलमुसेवतन यशुव स्थापदानविशेषः स्वपारावविहाविषयांतेषु ग्रामेषु अमोघाः सफ
ला यो रत्नकृष्टसीकुसमानीयत्तमुसेवन यशुवस्थापदानविशेषः यूपाराववि हाविषयान्तेषु ग्रामेषु अमोघाः सफ
ता पञ्चनां विधिने ऋतवतां पञ्चानुविधिने स्त्रवानित्यमरः यूपजोवेनिपृ प्रत्ययः आशिषः आशीर्वादानम्यधैः पूजा
विधिस्तदर्थं द्रव्यमर्घ्यं यादायोग्भावेनियत्प्रत्ययः प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ अर्घ्यस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अन्वक्।अ
दमन्वक् अस्वीकारानन्तरमित्यर्थः गृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ यद्यस्य पश्चादनुपदं पश्चादर्थेऽव्ययीभावः हैयंगवीनं घृतं पूर्वेद्युर्गोदु
ग्धोद्भवं घृतमनुगोनुपदं लीयमक्षपित्यमरः ४४ हैयंगवीनमिति घृतस्तानगोसेहोऽद्भवं घृतं हैयंगवीनो घृ० पूर्वेद्युर्गोदु

र.टी० हैयंगवीनं स्यात् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातनः तत्सद्योघृतमादाय उपस्थितान् घोष
८ वृद्धान् घोष आभीरपल्ली स्यादित्यमरः वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ दुह्याचीति पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ४५
४ कापीति व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेषयोः उज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोर्दम्पत्योः हिमनिर्मुक्तयोः चित्राचन्द्रमसोरिव योगे स
ति काप्यनिर्वाच्याऽभिख्या शोभाऽऽसीत् अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः आतपवापगमे रस्यउभवित्रानक्षत्र
विशेषः शिशिरापगमे वै चित्राचन्द्रमसोरिवं सम्पर्कः ४६ तत्तदिति प्रियदर्शनम् सकर्मकेस मा
सोऽपि प्रियदर्शनः योग्यदर्शन इत्यर्थः भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयन् लंघितमपि वाहितमप्यध्वानं
न बुबुधे न ज्ञातवान् बुधः सोम्य उपमा उपमानं यस्येति विग्रहः रक्ताविशेषणात्तत्र दृष्टान्ते तु उपमायामि
न घेतव्यतात्तत्सूचनार्थम् ४७ स इति दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापमन्येर्दुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः श्रान्तवाहन
:श्रान्तयुग्यमम् नातद्यान्तयुग्यः महिष्या सखा महिषीसखः राजाहस्सखिभ्यष्टच् सहापत्वरेति स्थे स्सखिभावः रो
गासायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वसिष्ठस्याश्रमं प्रापत् प्राप लुङ् पुषादिद्युतादीत्यङ् तमा
श्रमं विशिनष्टि ४८ वनान्तरादिति वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः प्रत्यागतैः समिधश्च कुशाश्च फलानि च
आहरन्तीति समित्कुशफलाहाराः तैः कर्मण्यण्ताति स्त्रीलिङ्गानि हरतेरनुद्यमनेऽच् रघु. ८

रोधेरंगेनीयापोगये रश्मिभिर्विताननिकैः प्रसुषानाः प्रसुकृतास्तैलपर्णिभिः सूर्यमार्गं प्रोष्यागेतामाहिता
यीनां॰ अग्निप्रसुघातनेरितिश्रुतेः पूषाहावामं पितरं प्रोषितवासपुत्राः प्रत्यां धावन्सेवहतामयग्रयः प्रास्या
धावन्ति ह शलां दाहस्तोवाहरम्भ्निजिपपेतृतो वुभेष्य आरम्भितिता दृगिलिविनायत ४९ आवीणीमितानो
वारांभ्रापुराणवभागधेयांभागरूयनामग्याधेयः तस्माविर्तेः अनग वोढजानां पर्णीशालीनां कूणणोधिभिः कु
रराधकेम गोः आवि यूलीनामपर्णोर्विवर्णामग्याग्रम् ५० सेकान्तरातिः सेकान्ते हृदम्लमचनाचसाने
मुग्निकन्याभिः सन्नीभिः सेन्यालवालेषुजलावापधेपेयुपरम्भुतस्यापिता स्यादालवालमावालमाचापदः
समरः विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रंभाय समौ विश्वास विश्रंभौ विसमरः ता हतोसेव हरा उप्सीता
वृहकावाले हरायर्भिस्तनपाः अस्येदति प्रत्ययः ५१ आनयात्मपदति। आतयात्यपे आतयाथगमसवि
संहिताराशीकृताः नीवाराः स्तृणाधान्यानि याःकृता सुनीवारास्तृणधान्यानीत्यमरः ५२ जानापूर्णी शालानां
अंगणभागमितुवत्सरमागम्य पर्णशाला अजालिपामित्यमरः अग्रगाणां वत्सराजिः स्पमरः। ते यादिभिर
पविष्टः सगोः वातिलोनिष्यादितारोमम्य श्वविनववर्णावस्थितम् ५३ अभ्युपस्थितेति। अभ्युपस्थिताः प्रतु
लिताः तेम यो स्याररस पः समिद्धश्रावाहुतीजुहातीविववनातानेयामयीनीपिमुने सवचैः पवनोद्धु

र.टी. तैराहुतिगंधो येषां ते यथोक्तास्ताहुतिगंधिनस्तैर्धूमैः आश्रमोन्मुखानतिथीन् पुनानं पवित्रीकुर्वाणं आश्रमं पउवुलवं
२ प्राप्तेति ॥ अथ आश्रमप्राप्त्यनंतरं स राजा यंतारं सारथिमादिश्य धुरवहन्नीति धुर्यः पुंप्याः धुरेयठकाविति वत्र
त्यवः हयान्वः धुर्यैः कर्येर्धौरेयधुरीणाश्च धुरंधरास्तस्य मरः प्रयोन्त्य प्लाश्वान् विश्राम यविनीतास्समानकुवि
9 त्वादिश्य आरोप्यताप त्नीरंघादवारोपयत् ॥ अवनारितवान् सवंवावतततार वध तमोसंभ्येति ॥ सभायां साध
वः सभ्याः धामा या पश्यंति यस्य तस्यैः गुप्तसमाहिताः अपन्नानि यतेंद्रियाः मुनयः सभावीयमा प्रेरस्तुवापनवः श
त्वामेव वत्सलत्वात्तावेरवं प्रत्युद्गगाः स्वयमनेन यववस्तुये ॥ असमपवाहते प्रशस्याय राष्पापेस्य वधैः ॥ अहः प्रशंसायां
मितिशातत् प्रसवः समाक्षैशतो हिरगां रजां वकः पूज्यानमस्यापवितिः सयपोवीहैरगाः समाइत्यमरः पपुविधे
ति सापं तनस्य सापं भवस्यामायेविरामित्यादिनाधुः विधेजे यहोमाघनुद्धानस्यान्ते अवसाने अस्तेधस्ता
अन्वासीतं पश्चाद्प्रवेशानेनोपवमितं कर्मणितः उपसर्गवशात्सकर्मकत्वं ॥ अन्वास्यैनामित्यादिवद्दुपय
घतेतं यो निषिधवमिदं स्वाहपास्वाहादक्षा ॥ अग्ण्याग्नायीस्वाहा वह्निसुकुप्रिये त्यमरः ॥ अन्वासितं हविर्भुग्प
मिवदत्तासमित्तुष्यकुशाम्नयमुमस्यासनयारीति कः जपहोम वकुर्वाणानामिवायोहितामवेदितिः कानु राम.
शानस्यमप्रसंमिवाइनविघेषाढाधेरन्वेररुगीसुक्रमा ॥ अन्वासितं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं ॥ ननु कर्माङ्गत्वे २

तिर्थरन्त इति कर्मणः समाभिधानत् पर्ययौ इति याम श्रीमगभराजपुत्रीशस्त्रीस्म दक्षिणाराजायतयोरकं
यतो वसिष्ठयोः पाद्यानजगमहतुः याद्यार्य्यप्रयदंपादः यदं क्षित्वरणोः स्त्रियांतरं श्रीवविवेगुरुकः स्त्रियी याक्षि
रथस्त यो रिसमरः पाद्यहराममभिवादम गुरुपत्नीचं गुरु रश्वकर्त्तारौ साचसव तौस्मु दक्षिणादिल्ली यो कर्मत्त्तौ
प्रीसार हर्षेराप्रतिनन्दवुः य्याशी यौह्रादिभिः संमावृ यांवन्तुरिह्यत्यर्थः ५७ तमिति मुनिपातिष्व्यधेमालि
र्थेह्येनतिस्यः य्यातिष्यस्यसत्क्रियातमाशान्त्रोरघसोमेरायः परिमृमः सय स्पृसतंत योर्क्रं राज्यमेवाश्रम
स्त प्रमुनिंमुजितुस्यमिसर्थः सदिल्लीयं यातास्येकुशलंयप्रष्टुंप्रवस्तुहिकर्मकत्वमुक्तं यघापिराज्यश्रा
दः पुरोहितादिष्विह्गला प्रजकर्मवचनस्तया व्यत्रसप्रोगवचनः उपपन्नेननु शिवसमस्त्रगपुरति
ऽत्तताविरोधाव तथाहमनुः स्वाम्यमासयुरंराष्ट्रकोशंदण्डतत्या स्कहृदामप्रेनानि समप्रानिलाकोस्मित्रास्य
मुच्यते इतिनन्न आसराकुशलंपृच्छत वचन्माप नामवाचेद्यसेम - - - इहतुमारोन्यमेववति मनुवचनेसस्य
पितस्यराजोमहानुभावात आसतो विकः कुशलप्रसराव हृतरस्सनुसंधेय य्यतराया कंराज्यास्रममसुनिमुति
इति ५२ स्याथौ। अथप्रस्तावान्तरविजितारिपुरः विजितशत्रुनगरः वदन्यावक्रतावरः यनरवनिर्णौ

र.दी. ऋषीरतिवसी। अर्थपतिः राजा। अथ वर्णो अथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोधेत्र अथर्मिमर्यादे नयेनी। धर्मेण च अ-
१० र्थेम्या पारनयेत्त्रस्ति पूत पावमादरी वत्कु मुक्त्वां तिवाम्ना अथर्ववेति धेरिस्य नेन पुरोहितं तस्याभि तस्यास्य क-
तकार्यं निवाहकत्व मुनेरस्तीति सूच्यते यथाह कामन्दकः ऋग्यजुःसामनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः अथर्ववेदवि-
हितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम ॥ इत्युपपन्नमिति हेतुत्वेन अस्य गोप्तृत्वात् स्वाम्यमात्यादिषु स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशा
राष्ट्रदुर्गबलानि च सप्ताङ्गानीत्यमरः शिवं कुशलमुपायबलेन तु पुत्रमेवानन्यथावधारणा। प्रथमावधारणा
नुत्तानुनयामच्छ गांधि समरं कममिस्यत आह। तस्य मे देवी मां दैवस्य आगतानां दुर्भिक्षादीनामनुचीर्णाम
नुध्येभ्य आगतानां घोरभयादीनां उभयत्रापि तत्सं आगतमित्यत्र द्विधा राजा जितिः ईतयः। अपरीक्ष्य सत्त्वानां
तं प्रतिरक्षो वारयितास्मि अथाह कामन्दकः हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा इति पञ्चविधं दैवं मा-
नुषं व्यसनं ततः आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम इ-
त्यमानुषप्रतिकारमाह तवेति मंत्राम्कृतवां नमंत्रकृता मुकर्मणा यमंत्र पुराणेषु कृच्छ्र शान्तोक्षिपा हुतास लम.
ते हृतव प्रशमितानि मंत्रकृतां मंत्राणां द्रष्टुः प्रयोक्तुः तव मंत्रकर्मभिः दैवं प्रतपत्सु संतन्मात्रं भिंदतीति १०

इष्टलक्ष्मीरिमेशाताः प्रसादिरूपन्नरइववयमेवसमर्थाः किं मे भिः पिष्टयेषवैरितिभावः तिरस्क्रियन्त इवेसुत्येरुसा
प्रसारिणीतिरामृतिरित्यमरः तन्मेन्नसामर्थ्यादेवनः योरुवं फलमीतिभावः २१ संप्रति देविकं प्रातिका
रमारु हविषिति हेतोनात्तथाविधिवद्दृश्रिषु आवर्जितं हविराज्यादिकं वर्हिः अथच प्रलोवव प्रतिबन्धः अत
अलोव वं प्रतिबन्धइत्यत्रस्तपवः तेनाविशीर्णाविधुमनीलम्बानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेणास्मात्सस्यानुजीवय
तीसर्वः अत्रमनुः अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः २२ पु
रुषेति । आयुः जीवितकालः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषवृद्धपर्यन्तमित्यर्थः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः अथवा तु गोरे
सूत्रेण । असवान्नोनियातिमः मरीचाः प्रजाः पुरुषायुषंजीवेमेति पुरुषायुषजीविन्यः निरातंकानिमेषाः अ
तं वोभयमाशंकेसमरः निरीतयाः अतिवृष्ट्यादिरहिता इति यावत् । तस्य सव स्रोतद्वा अथवैसंतेव हज्ञानाध्य
वनसंयमितिवेहतुः सनाध्ययनसीपतिरिस्वेठसव वेसामिति हत्वा पुषः असणाववे असुववसांअ समाप्ति
ष्वीवन्नाम इतिश्रवः अनिद्राहिरमागर्भस्थपकाः शलभाः शुकाः अस्मासन्नाभूतगणानः यच्छेता इतनपः स्मृताः
हृतिकामन्दकः ४४ लयेति । असायोनिः कारणं यस्तेन असयुत्रेणागुरुणा त्वयेवं उक्तप्रकारेणाविन्यासामा
नस्मा अतएव निरायरोयसमनहीनस्यमेसंयदः मानुबन्धाः सानुसृष्यता अविच्छिन्ना इति यावतः कथं नखलुः

र॰ टी॰ स्य रोचैतत्पर्थः ६५ संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह। किं त्विति। किंतु तस्य तस्यां वध्वां त्वत्सूनायां वधूनां यत्न कृतावेवे
११ तमसः अदृष्टा म दृशी अनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपापि रत्नानि सूयते इति रत्नसू तथा सप्तद्वीपवसा
दिना किं वा मेदिनी नानन्दयति न प्रीणाति अवति धातोरन्तर्भावितण्यर्थाद्रूपं दे शादव प्रीणाने रत्न
लसू रत्नप्रसवेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ६६ तदेव प्रतिपादयति। नूनमिति। म
त्तः परं मदनन्तरं पर्वण्यास्त्यल्पापिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः वंश्या भवान्वये भवाः पि
तरः स्वधासंग्रहतत्पराः श्राद्धसंग्रहपरा प्रायेण वर्तन्ते तस्मात्संग्रहतत्पराः आसक्ताः सन्तः ग्रहणे यत्नवन्तः पितरस्तेन्तिवापः
स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः इत्यमरः प्रकामभुजः पर्याप्तभोजनम् यथा कामप्रकर्मं यथा भवति यथेष्टमश्नन्ति धनाय
वा इत्यर्थः सदत्तदानं कदाचिदिति भावः ६७ न समिति मत्तं मत्तः परिमदनन्तरं आत्मा रादितरत्नोत्पत्तिलो
पं वमीदृशं दुर्लभम् मत्वा मया वर्जितं दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णमिदं कं यथा तथा उ
पभुज्यते उपभोगं क्रियते कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णमित्यमरः ६८
सोऽहमिज्येति इज्या यागः तया शुद्धात्मा शुद्धचित्तः अप्रकाशः आपि इज्यया विशुद्धत्वेन प्रजालोपेन संतत्यभावेन नि राम॰
मीलितः इन्नमीलनं मोहः लोकानतरतिलोकः न लोक्यत इत्यलोकः लोकश्चालोकश्च लोकालोकः स चक्रवालाचलस्था ११

लोकालोकस्वरूपावलस्य मरः प्रकाशान इति प्रकाशं स्वदेवलत्ताविमोचनात् तान प्रकाशन इत्यं प्रकाशत्वापि तस्म
त्ताविर्योवनात् अस्मीति शेषः लोकालोकोव्यन्तःस्वपे सयकीडहि स्नमोश्यात्मपावप्रकाशत्वाप्रकाशत्वेति
मतत्रम ॥९॥ ननु तपोदानादि संपन्नस्थाकि मयत्संतौरि स्वजन्मा ध्यालोकान्तरेति । समुद्भवस्तस्मादिति समुद्
वःकारत्तात्त योदानेसमुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं लोकान्तरेति । समुद्भवस्तस्मादिति समुद्भवःका
रतांत वोदानेसमुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं लोकान्तरे परलोके स्वर्गं सुखं । शुद्धवंशे षः ७०॥
पाहीनमिति । विधातुःस्रष्टुः तपासनसा विहीनं अनयस्य मांसं देहाद्युत्पत्ता स्वमवासं । सिकं जलसवनु
वाञ्छितं वस्तुमकलं वंशोः प्रलोवकेशी स्वमरः आयमेव तत्क हरे तफोन ममिव यत्पन्नक भ्रमवेवन दूवस
नपरित थसोविधातारि सनेनु समसोप्युपे तस सहृत्तिगम्यते ॥२१॥ असह्यमिति । हे भगवन् यत्सनु गाये तक
मतांसोविधातारि सनेन समसोप्युपरतस्म अनिवारात्म्य पतन्नेरारितस्पा । प्रिवीराणानि हे नोमा सुविनाशन
नगनमजन्ते रतिपादवः रक्तिमागतस्य अहमस्मै नुदनीहि अस्तं नुदममस्पृशां त्रणां । त्रिपाप्तां समरुः अ
कंतुदत्तमममाशीत्समरः । विधुरूपास्य दइनिरवस्या । अरुहिंवाहीतिमुमा । आलीनगगनवसनं संभमिवा
श्रामसहां सां कुमगावीपीडादनवं यस्मिन्नतत अवोहि दुःसहदुःस्वजनकं विष्ठीस्पर्धः । धिवागां स्थान शा

र॰ टी॰ पनानित्रीणिताननकर्माणीति पालकाख्ये ७२ तस्मादिति हे तात तस्मात्कारणात् पथा मुखेन मुक्तोऽसत्त्वामिक
११ मोनिलिताः तत्पासंविधातुं कर्तुमर्हसि हि यस्मात्कारणात् इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुवंश्यानां नृपाणां साधुकृता
कान्ते वाह्दुरायेदुःप्रापेदुर्वोमि अपत्यस्य सिद्धीनाः तपरायणाः इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी। न लोके साधितान्त भोग
12 व शीतानि यथा तत् ७३ इतीति इति राज्ञा विज्ञापितः स कविः ध्यानेन नास्तिमितलोचनयस्य निश्चलाक्षः सन् क्षणं
मात्रं सुषमीनो वृत्त एव तस्थौ ७४ सोपश्यदिति स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण आत्मभाविताभ्यां स्वात्म
नः नृपस्य सन्ततेः स्तम्भकारणं संतान प्रतिबन्धकारणं समपश्यत्। अथ यानन्तरं मे नं नृपं प्रसूत्वा ध्यायतां स्वरूप
तापितवान् इत्यर्थः एनामिति गतिं बुद्धीनिवर्मितं ७५ पुरेति पुराणप्रवेशात्कालेषु यस्मादुपसंसेव्य उर्वीभुवमुपेत्य
तस्यास्तत्रोपगमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रित्य सुरभिः कामधेनुरासीत्। तत्र स्थिते सत्यः ७६ ततः किमि
त्याह। धर्मलोपभीतः। ऋतुः पुष्परजस्वला यावत्। ऋतुः स्त्रीकुसुमे पि चेति अमरः। ऋतुनिमित्तेन स्नातां तदा
सदाक्षिणां धर्मस्य अतिक्रमनलक्षणास्पला पावन्नशात भयं तस्मात् यपनाम् दंष्टां देवं तं तिविध्यं चतं म
पचलुष्यथमा प्रदक्षिणानि कुर्वीनिविनातीश्ववनस्पतीन् इति शाल्वात् प्रदक्षिणां क्रियाः शायी प्रदक्षिणीक रघु॰
रणायोग्यां तस्यां धेन्वां तं साधुप्रदक्षिणादिसत्कारं ना चरन्नाचरितवान्। अमीनि। अमसमाहि विस्मरनीति ११

नाकः अनुक्तां नाभिगमनेम तु अनुक्तानाभिगामी स्यात्त्वदारतिरतः सदेति । अकारणो दोषमहयगीशः अनुस्मा
तां तु पोमार्यां स्वस्थः सन्तोपगच्छन्ने वालमोक्षावराधेन विध्यतेनाप्रसंशयस्तीति ७७ अवजानासीनिावस्मात्का
रणात् मामवजानासिनिरस्कृतोधि अकः कारणात मत्स्यस्तनिममसंतन्निमनाराध्य अमेवविलाति
तव प्रजानमाविष्यति इति सुरभिः त्वां शशाप शापाशंप आक्रोशे ७८ स शापयति उद्दामदिग्गजेमनवारणोत्था
कृ शुगंगापाः स्रोतसि प्रचारेनन्दतिसमिराजनमशापोनतयाश्रुतः सारथिनावनश्रुतः ७९ अस्मत्प्रसू
तेकिमापातमित्साह इत्तमिति तदवतानातनस्यावमानात आसुमिच्छतमंनारध्यं आश्रोतः स
नंतात् कः दृश्वारध्वमार्गेस्ते प्रति वत्संविधिर्ज्ञानीहिंतव्याहि सत्यवस्याभ्यतिक्रमोऽनिक्रमणाश्रेयाः प्रति
वघ्नाति हि ८० तहिगतालानामारा[illegible]यामि सावाकृ प्रमाणामि पनीत्वाशंमानेप्रस्पाहहविषहतिासासुरवि
रितनी दीर्घसंत्रंथिरकालसाध्यो यागविशोषायस्या प्रचेतसो हविषु दध्याज्यादिहविर्थं भुजंगपिहि
तद्वारं भुजंगावृतद्वारं पातालं समाधितिष्ठति पातालोनित्वतोस्वयं अधिशीड्वस्यासी कमेति कमत्ते
तहिकागानिरित्याह सुतामिति तस्याः सुरभेः दपंतदीयां सुतांमकुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः
ऽः स हवत्सावतेत रतिसपत्नोकासन घृत रवेतिकयाश्राराधयाहि यस्मात सानीनातु[illegible]सतोकामा

र.दी. नदो स्वीतिकामदुक्षामवति दुरुः कयव स्वोतिकप्रत्ययः ८२ रानिवादिनोवदनएव होतुर्हवनशीलस्यात्तनरति
१२ तन्नातस्यसुनराडुतिसाधनकारणेन न्दृ वानीदिने दिनीनाम अनि घा अगघाप्रशस्ताधेनुःवनादावह
13 तेप्रस्तागताअयाहे योभवि ष्यन्त्याःकार्येषिद्धुलेस्वर्णमितिमावः ८३ संप्राप्ते धेनुविशेषानष्टितत्ताविति॥ व
र्षवत् स्निग्धावासो पाटला वसंध्या पाराग ताहूशवर्णायो ज्यालला टेउरुयोयस्यसललाये रखलं आबुग्र रव
रूक आदिस्वे तिनिष्ठा तस्यनत्वं स्वेतरो मारपेयां कस्य विश्र तीनयं शा। शीन विश्र तीतिसंख्येवलिता दधुम्नु
यमितिको सेना कविवुलेनाकसो स्पमितिव कुारा त्वाद्दशः श्रवम पाराधि अवक्ष पस्मा नारपियेष्येनपुण्डेनवत्स
स्यानो कप्र दर्शन प्रवर्तिनाप्र वहन्ता प्रस्तवेन हीरा भेस्यान्देनमुवमभिवर्षन्ती॥ सवंतो कुडुमिव रुधा व्याधि
नंवस्या साकुं डोध्नी॥ ऊधस्त्वीवमार्पस्त्वनामस्त्वमरः ॥ अत्र ऊधसानऊ हत्वम उनरदेशादव कुब्नीरेरूधसोऽनिघा॥
८४ खुरान्दूतेरंतिवान्समीप गात्रस्यु शाद्धिः दृशोनिकम्पोढिनीयावेतिवकारात्सवमी रजसाकरुः महीरूप
ते ९ष्टा तिमहीमहितन्तस्यतीर्थोभिषेकरा जातांतीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधानाकुर्वाणाःएतेन वाय
वंस्नानमुक्तं। उक्तं मनुनी आग्नेयंभस्मना स्नानं अवगाह्यन्तुवारुणम्। आपोहिष्ठेतिवब्राह्मं वायव्यं गो रम.
रजःस्मृतमिति ८६ नामितानि मिषन्तः शकुनतस्त योनिनि विषि स्वैः पुण्यंदर्शनं यस्यास्तां धेनुं ददृश्वा १४

ग्रमितं मनोरथं न सुतकृ भावे कः तस्य वंशस्य फलमतोऽयं अस्य मनोरथस्य इत्यर्थः पालयितुं योग्यं नान्यं पार्थिव पु
नरब्रवीत ८७ अदूरवर्त्तिनीं राजन आत्मनः कार्यस्य सिद्धिं अदूरवर्त्तिनीं विगणय अभाविनीं विगणय विद्धि। यु
यतः कारणात् कल्याणी मंगलमूर्त्तिः वत्सदिग्धमिव निडी या इयं धेनुः नाम्नि कीर्त्तित एव उपस्थिता ८८ वन्य
त्ति॥ वने भवं वन्यं कन्दमूलफलादि वृत्तिर्गाहाणी यस्य नृपभूतः सन इमां गां शश्वत सदा अभ्यासप्रसादयितुं कै
देनेय धेः आत्मनस्तु यत्कर्तुरनुगमनेनानुसरणेन अभ्यसनेनाभ्यासेनानुष्ठानेन आम्नायेन विद्यामिव प्रसादयि
तुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ८९ गवानुसरणप्रकारमाह प्रस्थितायां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि समन्वश्च पालिष्टः स्थि
इस्यात्मनेपदं स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः ॥ स्थितिं कुरु तिष्ठेरित्यर्थः निषण्णायामुपविष्टायां नि
षीदेरुपविश आविष्टपीतोदकायां पीतमंभो यया तस्यां पीतांभसि सत्यामपः पिबेः पिबेरित्यर्थः ९० वधूरिति। भक्ती
वामा भक्तिमती गंधादिभिरविलासेनांगां प्रातरातपोवनात अन्वेतु अनुगच्छतु आङ् मर्यादायां इदरूपमेतत्।
सायमपि प्रत्युद्व्रजेत प्रत्युद्गच्छेत विश्वसिति पृ. ९१ इत्याति इत्यनेन प्रकारेण आसो प्रसादात्त प्रसादस्य पर्यं
आङ्युयीदाभिविध्योरित्यस्य विभाषिकत्वात असमासलभा। आशुयाः परिचर्यापराः शुश्रूषापरो भवान
वातनव आवे प्रसमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु अयं विमक्तीस्यात्ति। अथ या भावे अयी माक। पितेव धुरि पुत्रिणाम

र.वं. सुक्षिणाम सुत्रवतं रा प्रशंसायामिनिः सुयश्रेस्थेयाः इति एष आशीर्वचो लिङ्. आलिङीत्याकारस्यैकारः त्वमप्यो
१५ भूचन्तु पुत्रमित्याकुः ९२ तथेति । देशकाले तोरदेशे । अग्निसांनिधिः कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशका
लोपपन्नं आकर्ष्य तानमप्याहत ययतिजानं च अत एव धीमान् शिष्यः अन्तेवासी राजा स पत्नीसहायः स
पत्नीकः पत्नीपरिजनादानमूलया या परिचर्या तया समेतः आनम्रो विनयेन म्रस्य सूर्येः शामितुरादेशिषु
गुरोस्तां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ९३ अथेति । अथ प्रदोषे रात्रौ शेवाता विद्वाना विपाशिहो
वता रत्नं महस्सत्यं वाकुसत्यप्रियवाक् प्रियं सत्यवसत्यवतामिति हला पुत्रः स्वः सूनुः प्रस पुत्रो मुनिः
अनेन प्रकृत्ति कार्यामि वीरत् कल्पसूत्रयं उदितांश्रेयं विशांपति मनुजेश्वरं एष्ठो विशोवे शपमनुजानिस्तमाः
संवेशाय शयनाय स्वापाय विस्तसर्गः निद्राणयनं स्थायकः सुप्रः संवेशस्तमहः ९४ स स्यामिति कस्य
वित व्रत प्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपः शमिष्ठोसत्यामाधिसवपवन्य प्राप्या हारसंपादना सोम थोऽसमर्थोऽपि
यः नियमापेक्षया तद् प्रत्यवबन्धपापिस्था · अस्य राज्ञो वन्यामेव मां विधीयतेन न पेति संविधा
कुशादिशयनसामग्री आनत्स्रुचोपसर्ग इति कः आक्ननौ रिच कारकेसंतायामिति कमोघप्रत्ययः कल्पया राम
मासं संपादयामास ९५ निर्दिष्टेति । स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालाम् १५